
Oktatáspolitikai változások a cigány gyerekek iskoláztatásában

FORRAY R. KATALIN – HEGEDŰS T. ANDRÁS

Mielőtt a fő tárgyra térnénk, érinteni kell azt a problémát, hogy „ki a cigány?”. A besorolás ma sem egyértelmű, s nem volt az korábban sem. (Végül is nem könnyű pontosan megfogalmazni a választ más etnikumok esetében sem erre a kérdésre.) Származást, kultúrát, anyanyelvet, életmódot jelent? Az új identitást kereső mai cigány értelmiség egy része szívesen tér vissza az ősi idők – többnyire mitologikus – történetére, az indiai származás, az egykori kasztbeli helyzet, a vándorlás útvonalai mentén keresik a közös alapokat. Az „őskeresés” valószínűleg elkerülhetetlen állomása az együvé tartozás megtalálásának, azonban modern öntudatot építeni erre éppoly kilátástalan vállalkozás, mint volt például a magyarság ősiségének keresése egykor, annak igazolására, hogy nem vagyunk alábbvalók más nemzeteknél, helyünk van itt a Kárpát-medencében.

A célcsoport

A mai cigányság anyanyelve szerint nem egységes. Már a múlt század végén készült cigány-összeírás elemzésében hangsúlyozták: a cigányság nyelve, vallása szerint is alapvetően alkalmazkodik a környezet többségi etnikumához. Magyarország akkori területén összeírt mintegy 272 ezres cigányság több mint fele nem beszélt cigányul, csaknem fele magyar anyanyelvű volt, a többiek a román, szlovákot (igen kevesen más nyelvet) mondtak anyanyelvüknek. Az 1971-es reprezentatív felvétel szerint az akkori, mintegy 320 ezer főnyi cigány lakosság 70%-a magyar, 20%-a cigány, 7-8%-a román anyanyelvű (az utóbbiak zöme, a bejások, egy archaikus román nyelvet beszélnek). A mai becslések szerint mintegy 5-700 ezer a cigányság lélekszáma, anyanyelv szerinti megoszlásukról a fentieknél pontosabb becslések nincsenek.

A kultúra és az életmód statisztikailag még nehezebben fogalmazható meg – ezért is mondanak csődöt rendre azok a tervek, hogy statisztikailag pontosan határozzák meg a cigányság lélekszámát. A népszámlálások e tekintetben pontatlanok: éppúgy nem mentesek a direkt és indirekt politikai befolyásoktól, mint a cigány érdekszervezetek becslései. Az 1990-es népszámlálásban 48 ezren mondták magukat cigány anyanyelvűnek, 142 ezren cigánynak a nemzetiség szerinti hovatartozás szerint. (Az 1980-as népszámlálásban a megfelelő számok 30 ezer és 6 ezer voltak!) A legtúlzóbb cigány szervezetek viszont egymillióra teszik a számukat.

Az életmód, kultúra (az utóbbiba beleértve a külső megjelenést) azok a dimenziók, amelyek mentén a közgondolkodás szerint leginkább eltérők a cigányok másoktól. Van-e „cigány” kultúra? Bizonytalán létezik a magas kultúra értelmében, hiszen ismerünk cigány festőt, költőt, írókat, volt és van „cigányzene”, egyre népszerűbb az ún. autentikus cigány népzene, néptánc. Voltak és vannak jellegzetes cigány foglalkozások (a muzsikustól egyes kereskedelmi ágakig sokféle), ám a jellegzetesség soha nem azt jelenti, hogy csupán cigányok folytatják. De ellenkezőleg: a magát cigánynak valló orvosról milyen jogon állítható, hogy nem cigány?

Van-e jellegzetes cigány életmód? Bizonytalán ez is van, hiszen egyes ünnepeken, nyilvános közös megjelenések során számos jelével találkozhatunk, még inkább *volt* ilyen, amiről régi festmények, szociofotók, leírások tanúskodnak. Kényes kérdés az ún. cigány bűnözés, mégsem tagadható, hogy vannak olyan társadalomellenes magatartási módok, amelyek inkább a cigányokra jellemzők, mint más társadalmi csoportokra. Ha csupán az ilyen – gyakran archaikus, gyakran az érintettektől vállalt, gyakran a kényszer és a szegénység szülte – szempontok szerint vizsgálódunk, akkor könnyen arra a közkeletű, ám tudománytalan és sértő megállapításra juthatunk, hogy aki e külső szempontok szerint a többséghez hasonlóan él, az „már” nem cigány.

A nemzetközi állásfoglalások azt a humanista emberjogi álláspontot képviselik, hogy minden egyénnek joga van ahhoz, hogy önmagát valamely etnikum tagjának tekintse, s csak az egyénnek van joga önmaga besorolására. Ennek értelmében cigánynak csak azokat tekinthetnénk, akik önmagukat annak vallják. A mindennapokban – a gyakorlati oktatáspolitikában sem – valósítható meg teljességgel ez a magatartás. Nemcsak azért, mert bármely kisebbséghez tartozónak vallani magát sokak számára olyan többletterhelés, amit nyilvánosság előtt nem szívesen vállalnak – különösen nem akkor, ha egy megbélyegzett, lenézett népcsoportról van szó. Azért sem, mert a szociális környezet az illetőt mégis cigányként sorolja be, és a külső besorolástól az egyén nem tudja egészen függetleníteni magát. (Másik szélsőséget képvisel, és tudományos állásponttól nem védhető viszont a definíció, hogy „cigány az, akit a környezete annak tart”.) Magyarországon – amely egyelőre még mindig „egyszínű” ország – gyakran már a szokásosnál sötétebb bőrszín is lehetetlenné teszi a beolvadást.

Amikor a cigányságra irányuló oktatáspolitikáról beszélünk, akkor a cigányságot olyan célcsoportnak tekintjük, amelyet a mindenkori kormányzat az oktatás speciális eszközeivel integrálni törekszik a társadalomba. Ebben az értelemben a cigányság a társadalom intézményeivel, mindenekelőtt az iskolával a többséghez képest eltérően viselkedő népcsoport. Olyan emberekről van szó, akik számára idegen vagy nem eléggé megszokott az iskola, következésképpen gyermekeik rendre és tipikusan nem jutnak el azokig a képzettségi szintekig, amely az adott társadalomban szokásos és kívánatos. E magatartás mögött a mindennapi tapasztalás és a tudományos kutatás nem az egyéni adottságokat, hanem jellegzetes kultúraspecifikus vonásokat mutat ki. Ezekkel a csoportokkal a velük foglalkozó politika két szinten találkozott: országos és helyi szinten, tehát a falvak, városok irányítása, az oktatási intézmények működtetése során.

Az „aufklérista” oktatáspolitikai kezdete

A cigányságra irányuló oktatáspolitikáról a szó szűkebb értelmében csak a legutóbbi időkben beszélhetünk. Korábbi korszakokban a cigány gyermekek oktatásának, később iskolázásának kérdése a társadalompolitika része volt. Látni fogjuk, hogy a cigány gyermekek nevelésére vonatkozó első rendelkezésektől kezdve egészen a közelmúltig jelen volt a felvilágosult abszolutizmus gondolkodásmódja: az a gondolat – és az ellene való tiltakozás –, hogy a cigány gyermekeket a társadalom és saját érdekükben mielőbb ki kell venni a családból, a cigány közösségből, hogy ne öröklődjen tovább a család (csoport) eredeti szokásrendszere, kultúrája.

A cigányság a 18. század második feléig országunkban viszonylag zavartalan, saját életet élhetett. Megtarthatták szokásaikat, csoportjaik belső szerkezetét, kumpániáit. Voltak kóborló cigánykaravánok, de a cigányság jó része letelepedett, s megindultak az integrációs és asszimilációs folyamatok. (A történeti áttekintés forrása: *Mezey Barna* szerk: *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban*, Kossuth, 1986).

A felvilágosult abszolutizmus rendteremtő kísérleteit részben belső, ideológiai indítékok szolgáltatták: *Mária Terézia* és *II. József* az államhatalom racionális megszervezésére törekedett. Hozzájárult azonban az is, hogy a század elején újabb hullámokban érkezett cigány népesség a török birodalom felől. Ezek a csoportok nem ismerték az ország nyelvét, idegenek voltak a szokásai. Nem találták helyüket a korabeli társadalomban, hagyományaik, erkölcsök ellentétben álltak az itteni lakosság életmódjával és a politikai hatalom igényeivel.

A Habsburg uralkodók eszköze – mivel az országból nem tudták kiszorítani a beköltözőket – az asszimiláció erőltetése volt. A gyermekekre – oktatásukra – vonatkozó külön rendelkezések lényegében ezt a célt szolgálták. Mária Terézia 1769 és 1773. között hozott rendeleteit II. József 1783-ban kisebb módosítással megerősíti. E rendeleteknek témánk szempontjából az a lényege, hogy sok egyéb mellett megtiltják a cigány nyelv és nevek használatát, a sajátos öltözködést, a lakóhelyváltogatást, egyes foglalkozásokat. A legfontosabb, hogy előírják: a gyermekeket kétéves (a későbbi rendelkezések szerint négyéves) korban el kell venni a családból, paraszt családokhoz kell nevelésre adni a „jobb rendre szoktatás és nevelés elősegítésére”. A rendelkezések szerint a paraszt családokban tízéves korukig nevelkednek (részben állami pénzügyi támogatással), tízéves koruktól pedig annyi évig kell ugyanott szolgálniok, amennyi évet kisgyermekként eltöltöttek. „Ha pedig – így II. József – valamelyiket alkalmasnak találnák iparosnak, tizedik éve betöltése után ennek gyakorlására alkalmazzák”. Általában azonban jobbágytelek elfogadására és földművelésre kívánták rászorítani a cigányokat.

A cigányok (a Habsburg uralkodók szóhasználatában: „új parasztok”, esetenként „új magyarok”) fiatal nemzedékei az uralkodói szándékok szerint a jövőben nyelvük, életmódjuk tekintetében már nem különböznek más országlakóktól.

Ma borzongva olvassuk mindezeket, hiszen ellentmondanak a családról és a gyermeki jogokról alkotott fogalmainknak. De az erkölcsi felháborodáson túl is belátható, hogy az intézkedések nem érhették el a céljukat. A Habsburg uralkodók fő célja a „kóborló életmódot folytató” – a közrendet is veszélyeztető – cigány kumpániák helyhezkötése és asszimilálása volt. Ezeket a karavánokat azonban éppen életmódjuk miatt nemigen lehetett összeírni, és végrehajtani az előírt intézkedéseket. A rendelkezések tehát elsősorban – ahol végrehajtották – a már megtelepülteket sújtották, akik a társadalmi beilleszkedés útján voltak. (Nem az első és nem is az utolsó alkalom, amikor az ország területére bevándorló, idegen szokású népcsoportokra hivatkozva bontakozik ki olyan „rendcsinálás”, amely az itt élő, beilleszkedett lakosság ellen irányul!)

A vándorlókat és letelepedetteket egybemosó rendeletek, a cigány közösségek fokozódó ellenállása, a cigánysággal szemben növekvő előítéletek, a központi hatalom helyi adottságokat és lehetőségeket negligáló elképzelései természetesen az adminisztratív intézkedések csődjéhez vezettek.

A „cigánykérdés” megoldása tehát elmaradt, s ennél fontosabb kérdések miatt nem került a reformkori országgyűlések napirendjére sem. A társadalmi fejlődés következtében azonban a 19. század végére a letelepedett és a „kóborló” cigányok között kiélestedt a különbség. A tulajdonképpeni cigánykérdés a csavargó cigányok és a helyi lakosság közötti összeütközésekre szűkölt.

A kiegyezéstől a második világháború végéig

József főherceg egyéni vállalkozása (a cigány nyelv rendszerezésének kísérlete) követő nélkül maradt. Viszont a 19. század végén (1893-ban) készült az egyetlen széleskörű „cigányösszeírás”. (A *Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott Czigány összeírás eredményei*, Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. köt. Bp. 1895. A kötet reprint kiadásban is megjelent 1993-ban.) Az igen alapos statisztikák szöveges elemzése rámutat: „A cigányok rendes iskolázása, illetve az általános tankötelezettség reájuk való kiterjesztése igazán nem könnyen és egyszerűen foganatosítható”. Természetesen elsősorban a „kóbor” illetve a „félkóbor” cigányokra vonatkozik ez, akiknek gyermekei igen ritkán „élvezik az iskola és az óvóintézet áldásait, pedig különösen az utóbbira éppen nekik volna a legnagyobb szükségük”.

A magyarországi cigányság döntő hányada a 19. század végén már letelepedett. Hogy pontosan mekkora a vándorcigány népesség, ez definíció kérdése. (A legalább egy évig egy helyben lakókat tekintették letelepedettnek.) A statisztikai táblákból kitűnik, hogy a cigányságnak több mint a fele cigány nyelvet nem beszél, a vándorcigányok között viszont a cigányul tudók aránya jelentősen magasabb, mint a letelepedetteknél. *Herrmann Antal* érdekes, és ma is érvényes összefüggésre hívja fel a figyelmet: „Egyes esetekben a cigánynyelv tudása egymagában nem döntő az egyéni habitusra nézve; teljesen civi-

lisált egyének, pl. előkelő, művészszámba menő zenészek többnyire tudnak cigányul, míg viszont a cigányul nem tudók, különösen az oláh vagy tót falukban szórányosan letelepedettek közt gyakran fölötte kezdetleges műveltségű és igen vad indulatú egyének találhatók.”

Az összeírásból kitűnik az árnyalt, jóllehet igen kevés értelmiségit felmutató cigány társadalom képe. Problematikusabb helyzetű a keleti és déli országrészekben élő – a beköltözők újabb hullámaival gyarapodó – cigányság, illetve a „kóborló cigányok”. Velük kapcsolatban állapítja meg az elemző: a hasonlóság az ország gazdaságilag-társadalmilag legelmaradottabb térségei valamint a vándorcigányok műveltségi viszonyai között amellettszól, „hogy a cigány-ügy rendezésének sarkpontja – az iskola”. Herrmann Antal csak „egy kis kegyetlenség elkövetéséről” ír, amit a jó cél érdekében – a vándorcigányok gyermekeinek óvodai és iskolai neveléséért – az államhatalomnak el kell követnie.

A gyermekvédelem gyakorlatában a 150 évvel korábbi megoldásokat alkalmazzák. E gyakorlattal szemben foglal állást 1908-ban egy „Elvi jelentőségű ministeri határozat”, amely elutasítja az egyik vármegyei árvaszék döntését. Ez a szülők tiltakozása ellenére állami nevelésbe vont 15 kiskorú gyermeket; a megyei árvaszék a gyerekeket azért nyilvánította elhagyottnak, mert cigányok. Egy 1916-os belügyminiszteri rendelet külön levélben utasítja az árvaszékeket, polgármestereket és alispánokat, hogy ne értelmezzék a rendeleteket úgy, hogy minden „kóbor cigány család” gyermekeit menhelyre kell utalni, mert ezzel a családok ellenállását váltják ki; még a „kóbor cigányok” is képesek és hajlandók nevelni gyermekeiket. (Nehéz nem gondolni arra, hogy az állami nevelotthonokban a cigány gyermekek mai túlsúlya nemzedékeken át tartó „tréning” következménye is!)

A két világháború közötti Magyarországon a „cigánykérdés” megoldásában valójában nem történt előrelépés. Feltűnő, hogy nyíltabban kapnak hangot a vándorcigányokkal kapcsolatos agresszív fellépések (pl. ún. cigányrazziák). De az ellentétes hang is erősödik: sokan az iskolától várják a cigányság társadalmi problémáinak megoldását; néhány község iskolát szervezett a helyi cigány gyermekek számára.

A második világháború nem az oktatáspolitikát, főként nem a pozitívan diszkrimináló oktatáspolitikát ideje. Nincsenek pontos adatok arról, mennyi cigány áldozata volt a náciizmusnak. Az eddigiekben is gyakran hivatkozott dokumentumgyűjtemény azonban tartalmaz olyan írásokat, amelyekből egyértelműen kitűnik: a magyar szélsőjobb ismert alakjai érveltek a „cigány faj” koncentrációs táborokba zárása, deportálása mellett.

A cigány oktatáspolitikai utóbbi évtizedei

A második világháborút követő másfél évtized egyszerűen elfelejtkezett a cigányokról. A cigányok – közismerten – kimaradtak a földosztásból, gazdasági, társadalmi, iskolázási helyzetükben nagy szerepe volt a véletlennek: hol laknak éppen, mennyire barátságos a környezetük. Mivel a hatalom nem tekintette politikai és társadalmi problémának a cigánykérdést, semmilyen lépést nem tett helyzetük javítására. A cigányság problémái iránt néhány kutató érdeklődött (emeljük ki itt a sajnos kevesek által ismert *Erdős Kamillt*). A tudományos érdeklődés azért – ha szövegszerűen nem is jelenik meg –, bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy egyáltalán volt mire támaszkodni a későbbiekben.

Az első változásokat az jelzi, hogy 1957-ben – a nemzetiségi szövetségek mintájára – megalakult a *Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége*. Ez tevékenysége egyik legfontosabb feladatákként határozta meg a cigány gyerekek kivétel nélküli iskoláztatását. (A szövetséget később megszüntették, majd különböző formákban újjáalakult – a cigányság politikai szerveződésének története azonban kívül esik a jelen tanulmány keretein.)

A fordulópontot az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1961-es határozata jelentette, amely *A cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról* címet viseli. Azért fordulópont, mert vitatható pontjai ellenére ez az első olyan átfogó program – mondhatni Mária Terézia óta –, amely a magyarországi cigányság egészének helyzetét szándékszik javítani. Ettől fogva rendszeres témája a központi bizottsági határozatoknak a cigányság helyzete. Nem tárgyaljuk részletesen a határozatokat, csak az oktatásra koncentrálunk. Természetesen fölvetődik ezekkel a határozatokkal kapcsola-

tosan is a kérdés, kikre irányulnak, kiket tekintenek cigánynak. Nos, ez a probléma nem fogalmazódik meg a politikai dokumentumokban. A politikai hatalom magától értetődőnek tekinti, hogy „mindenki” tudja, kiről van szó. Szó sem esik vándorló cigány csoportokról, hiszen ilyenek – a szó eredeti értelmében – már nincsenek, s ha vannak is, a politikai vezetés nem akar tudni róluk.

Egészen a közelmúltig, az egy pártrendszer felbomlásáig az MSZMP határozatai (ennek megfelelően a kormányzati rendelkezések) a „cigány” kategóriát rendszeresen használják, s a kategórián belül képeznek hol ilyen, hol olyan alcsoportokat. Eleinte csak a „hátrányos” és a „veszélyeztetett” helyzetű gyermekekről van szó, később „telepen” (cigánytelepen) élőkről és más cigányokról, még később a társadalmi beilleszkedés különböző fokozatain álló csoportokról. Ugyanakkor differenciálják a cigányságról alkotott képet a foglalkozás szerint (a munkaviszonyban nem állókat külön problémaként kezelik), kisebb mértékben településtípus szerint is. Egyértelmű tehát – amit egyébként *expressis verbis* is kimondanak –, hogy a cigányságot társadalmi rétegnek tekintik, olyan rétegnek, amely a társadalom számára megoldandó problémát jelent. Csak a hetvenes évek legvégétől találunk a szövegekben arra való utalást, hogy a cigányság nyelvét, kultúráját, belső szerkezetét tekintve sem sorolható be egyszerűen a többségi társadalom egyetlen – margóra szorult – rétegébe. Érdekes és árulkodó jel, hogy a hetvenes évek végéig mindig egy szóba írva szerepel: „cigányfiatalok”, „cigánylakosság”, „cigánycsaládok” stb., s csak ezután lesz gyakoribb a szavak különírása.

Ez a lassú változás különösen akkor vált szembeeszkövé, amikor a közművelődés újra (nyilván a civil társadalom szerveződésének köszönhetően) a politikai érdeklődés látókörébe került.

A közművelődés kapcsán meg lehetett fogalmazni azokat a kérdéseket, amelyeket a bürokratikus (oktatásügy) vagy politikailag érzékeny (érdekérvényesítés) kérdésekkel kapcsolatban nem. Ilyen például az, hogy a cigányságnak olyan kulturális jellemzői vannak, amelyekkel számolni kell. Sikert (közművelődésben, társadalomban) csak olyan politika érhet el, amely ezekre a kulturális jellemzőkre támaszkodik: a nyelvi eltérések, hagyományos foglalkozások, az egykori törzsi szervezetek továbbélése, a család eltérő értelmezése, a kortárscsoport mibenléte, folklór, stb. Az önálló kulturális arculat (etnicitás) tudomásul vétele, sőt bizonyos pozitív töltete magától értetődővé tette, hogy a „felvilágosító munkában” a cigányság öntudatosabb tagjaira is építeni kell.

A hetvenes évek vége a nagy oktatási reformra való felkészülés ideje is volt. Ennek egyik vonulata az az intézményi forma, amely azóta az *Általános Művelődési Központ* (ÁMK) néven ismert. Az alapgondolatot talán úgy lehet összefoglalni, hogy az iskolai oktatás is a művelődés (kultúra) egyik formája; intézményi szintű szétválasztásuk mesterkéltséget, kisebb településekben pedig egyenesen pazarlást jelent. A művelődési (ide értve tehát az oktatást és közművelődést egyaránt) intézménynek közösségi központtá kell lennie, ahol mindenfajta kulturális tevékenység helyet kap. A közművelődés ebben az összefüggésben jóval több tehát, mint a kultúrház (művelődési ház), illetve klubok, népművészeti szakkörök. Magában foglalja a (helyi, kistérségi) társadalmat, kielégíti és gerjeszti kulturális szükségleteit.

Más kérdés, hogy az eredeti – szélsőséges – formájában nem terjedt el és valósult meg ez az elméleti konstruktum. Látni kell azonban, hogy akkor, amikor a cigányság kulturális arculatát a közművelődésre vonatkozó határozat „hagyja jóvá”, akkor ez politikai vonatkozásban is határozott következményekkel járhat.

Az idő múlásával egyre több szó esik egyfelől a cigánysággal foglalkozó értelmiségről másfelől a cigány értelmiségekről is. Ezek a kategóriák a hetvenes évek közepétől kapnak mind nagyobb hangsúlyt. Az „atyai” párt láthatóan egyre idegesebben reagál e két értelmiségi csoport emancipatorikus törekvéseire, ugyanakkor szívesen látja és látná, ha társadalomjobbító szándékaiban támaszkodhatna rájuk. Megfeddi őket, amikor túlságosan „követelőzők” (újságot, színházat, saját, elitképző iskolákat akarnak), és feladatokat oszt nekik.

Fölvetődik a kérdés, mennyire megbízható az a kép, amely a párthatározatokból kirajzolódik. Véleményünk szerint nincsen okunk kételkedni abban, hogy kevésbé megbízható lenne, mint bármely más társadalmi jelenségről, folyamatról adott elemzés. Az

MSZMP KB határozatai (kiváltképpen amikor olyan, a politikai hatalom szempontjából voltaképpen indifferens kérdésről volt szó, amilyen a cigányság helyzete) alapvetően két forrásra támaszkodtak.

Egyrészt a tanácsoktól, a többé-kevésbé jól működő állami bürokrácia csatornáin beérkezett jelentésekre. Mivel zömmel amúgy is centralizáltan működő intézményekről szóltak a jelentések (oktatásügy, egészségügy) annyira tekinthetők megbízhatónak, mint a tőlük érkező adatszolgáltatás általában. (Nem gondolhatjuk, hogy külön a cigányokra vonatkozóan inkább torzítottak volna, mint más csoportok vonatkozásában.) Ugyanakkor végül is nem vizsgálták a cigánysághoz való tartozás kritériumait. Azt sorolták be cigánynak, akit annak tekintettek, tehát valószínűleg az életforma, életvitel, csoportos megjelenés külső kritériumai alapján inkább kissé „lefelé”, a súlyosabb társadalmi problémák irányába torzítva a képet. („Már nem cigány”, tehát nem szerepeltetik a statisztikában, mondták még napjainkban is a dolgos, jómódú cigány családról, függetlenül attól, hogy a család önmagát cigánynak sorolta-e be vagy sem.) A helyi tanácsoktól érkező jelentéseket összegezték végül megyei és ágazati szinten.

A másik forrást a szakértői anyagok képezték, amelyek – a mindenkori témától és az elérhető szakemberektől függő színvonalon – a kutatási tapasztalatokat összegezték, illetve az azokon alapuló szakértői javaslatokat fogalmazták meg.

A mai olvasó számára már nem fölösleges kiemelni, hogy az elfogadott határozatok szakmai (elméleti, empirikus) színvonala nem az MSZMP Központi Bizottsága aktuális személyi összetételének függvénye volt, mivel a bizottsági tagok már csak a sokszor átdolgozott, sűrített összegező jelentéssel találkoztak. Ezért nem a hatalom legfőbb birtokosainak személyes műveltsége tükröződik abban, hogy a párthatározatokban megfogalmazottak fő gondolatai beleilleszthetők a kérdéssel kapcsolatos főbb nemzetközi áramlatokba (pár év késéssel ugyan, de nem erőszakoltan).

Nemzetközi kitekintés

A cigányság helyzete – ezen belül is a cigány gyermekek oktatása – Nyugat-Európa fejlett országaiban (ahol többnyire sokkal kevesebb cigány él, mint nálunk) másképpen jelentkezett, és sokfajta megoldási utat kerestek. Bár az etnikai kisebbségek oktatásának kérdései Európa-szerte az 50-es évek elejétől napirenden voltak, elsősorban az államhatárokon belül élő (ún. autochton) kisebbségekre irányultak. Az ötvenes évek végének gazdasági fellendülése, a gyarmat-birodalmak szétesésének politikai következményeképpen és a vendégmunkások tömegeinek megjelenése nyomán egyre több ország találkozott a bevándorlók gyermekeinek oktatásából fakadó problémákkal. Valószínűleg ezekkel a fejleményekkel függ elsősorban össze, hogy az olyan kisebb létszámú népcsoportokkal is foglalkozzanak, amilyenek pl. a cigányok (vagy például a számik, közismert nevükön a lappok). A cigányok társadalmi problémái, jogfosztottságuk, az őket övező előítéletek, gyermekeik iskolai helyzete is ez idő tájt kezdenek megfogalmazódni (a *Russell*-bizottság az első nemzetközi szervezet, amely a cigányság érdekképviselését próbálta összehangolni). Általában – napjainkban is – az „utazók” kategóriájába sorolják a cigányságot, és a gyermekek oktatásának problémáit is ennek megfelelően akarják megoldani. Ennek az az oka, hogy Nyugat-Európa legtöbb országában a cigányság tekintélyes része nem mint „cigány” illeszkedik be nehezen az oktatási rendszerbe, hanem mint olyan gyermek, aki az év nagy részében családjával, csoportjával együtt lakókocsiból álló karavánokban „vándorol”, mivel a szülők mutatványosok, kiskereskedők stb. Etnikai szempontból a vándorló csoportok természetesen heterogének (Nagy-Britanniában például az „ír cigányok” olyan szőkehajú, kékszemű írek, akik a lakókocsikban vándorló „igazi” cigányokkal együtt élnek). Mivel nem maradnak egy helyen a tanév végéig, a gyerekeknek gyakran kell iskolát változtatniuk. Ezt viszont a többi között az is nehezíti, hogy a felnőttek nem tekintik igazán fontosnak az iskolát, hanem a gyermeket – legalább serdülőkorától – a családban gyakorolt foglalkozásba vezetik be inkább. A felnőttek többsége alacsony iskolai végzettségű, az egyes csoportok nyelve, anyanyelvének ismertségi szintje eltérő.

A cigányokkal kapcsolatban az egyes államok eltérő politikát képviseltek, és politikájuk természetesen változott is az idők során. Az egykori Jugoszlávia és például Norvégia a cigány kultúrát megőrzendő értéknek tekintette, míg másutt – a volt szocialista országokban, de például Ausztriában is – a cigányság problémáját alapvetően szociális kérdésnek tekintették, és akként kezelték.

A hatvanas években még több országban (pl. Olaszország, Franciaország, Wales) speciális osztályokat hoztak létre cigányok számára. Ezek igen rövid idő alatt valamiféle „kisegítő” (a fogalmat ma már Európában sehol sem használják) iskolává, illetve osztállyá váltak. Ausztriában is az volt a tapasztalat, hogy rendszerint a gyógypedagógiai osztályokban kötnek ki a cigány gyermekek. Spanyolországban például a hetvenes évekig jellemző hátrányos megkülönböztetést továbbra is hangsúlyozott megkülönböztetett szociális ellátás váltotta fel. A nyolcvanas évek közepétől tett az állam lépéseket azért, hogy előmozdítsa a cigányság kulturális örökségének megőrzését. A cigány gyermekek számára szervezett külön osztályokat egyre inkább a diszkrimináció egy fajtájának tekintették. De az is bebizonyosodott, hogy a szegregált oktatás kevésbé hatékony: a gyerekek ugyanis egymástól is tanulnak, s a szociális tanuláshoz e fontos terepe nem nyílik meg a cigány gyermekek előtt, ha tanítás idején sem találkozhatnak nem cigány kortársaikkal.

A hetvenes években a szegregált szervezeti formákat fokozatosan megszüntették, helyettük (általában mindenfajta kisebbség vonatkozásában) az integrációra került a hangsúly. Az integráció (ami megjelent az intézmény szerinti specializáció lebontásában is, ahogyan arra az ÁMK-val kapcsolatban utaltunk) azóta is uralkodó gondolat az európai iskolarendszerekben.

Az integráció azt is jelenti, hogy a másként viselkedőket az iskolarendszer (legalábbis elvben) nem löki ki, hanem adaptálódni törekszik a különböző tanulói (családi) igényekhez, magatartásokhoz. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ezek az iskolarendszerek lemondanak a kisebbségekhez tartozó gyerekekről. Ellenkezőleg: olyan megoldásokat keresnek, amelybe belefér a többféle kultúra.

1983-ban az Európa Tanács szemináriumot szervezett a vándorló életmódot folytató népesség, különösen a cigányság iskolázásának problémáiról. Az egyes országok jelentései alapján ajánlásokat készített, melyeknek lényege a cigányság emancipációja a társadalom egészében és az oktatásban.

A nyolcvanas évek második felében az UNESCO több tanulmányt jelentetett meg, amelyek a társadalmi és oktatásügyi multikulturalitás, az interkulturális nevelés lehetőségeit boncolták (ezeket a kérdéseket tekintettük át *A cigány etnikum újjászületőben*, Akadémiai, 1990. című könyvünkben). Máig sincsen azonban olyan elfogadott, nemzetközi kodifikáció, amely cigánysággal kapcsolatban kötelezettséget jelentene a nemzetek számára.

Összegezve tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a cigány gyermekek oktatási problémáinak (egyúttal a cigányság társadalmi problémáinak) megoldásában a Magyar Szocialista Munkáspárt nagyjából igazodott a nemzetközi trendekhez, amelyek Európa fejlett országaiban bontakoztak ki. Az igazodás valószínűleg úgy történt, hogy az az értelmiségi réteg, amely a párthatározatok szakértői anyagait dolgozta ki, egyre többször találkozott (személyesen és olvasmányai alapján) európai mintákkal, amelyeket aztán a hatalmi központhoz továbbított.

A párthatározatok és kormányzati rendelkezések

Az 1961-es párthatározat hangsúlyozza a cigányság kulturális elmaradottságát s a felzárkózás szükségességét. Riasztó adatot is közöl: az általános iskolába beiratkozott cigány tanulóknak csak 13%-a jut el a felső tagozatba.

Egyértelműen állást foglal azzal a nézettel szemben, hogy a cigányság nemzetiség, hogy a „cigánynyelvet” fejleszteni kellene, hogy cigány nyelvű iskolák, kollégiumok létesítésére van szükség.

A művelődési miniszteri utasítások (1962, 1967) részletesen szabályozták az iskoláknak a cigány gyerekekkel kapcsolatos teendőit. Igen fontos – a későbbiekben még sok és jogos kritika forrása –, hogy a miniszteri rendeletek lehetővé teszik (a dolgok akkori

rendje szerint ez előírásnak értendő) a cigány származású tanulók számára külön, felzárkóztató osztályok, napközi otthoni csoportok indítását. Igaz, az utasítások szerint a külön „cigányosztályok” átmeneti megoldást jelentenek, mert mihelyt a felzárkóztatás (tanulmányi, magatartási, higiénés stb.) sikerült, a gyerekeket „normál” osztályba kell áthelyezni. A vitatható rendelkezések ellenére pozitívumként értelmezhető, hogy tömeges beiskolázás kezdődött. (Mai beszámolók szerint sok helyen a pedagógusok „gyűjtötték össze” a cigány gyerekeket a telepeken reggelenként, és terelték őket az iskolába.)

1968-ban újabb állásfoglalást adott ki az MSZMP KB a feladatok végrehajtásáról. Ebben elismeréssel szól a „cigányosztályok” hatékonyságáról. A közvetlen elismerést megerősíti az is, hogy a cigány tanulók általános iskolai lemorzsolódásának magas arányait egyes megyékben annak tulajdonítja, hogy az érintett megyék „nem biztosítottak anyagi alapot” cigányosztályokhoz. Az állásfoglalás megerősíti ezeknek a külön osztályoknak a fontosságát, előírja, hogy túlkoros osztályokat kell létesíteni, a cigányok számára növelni kell az ingyenes napközi otthoni, szakmatanulásuk érdekében az ipari tanulók diákothoni a férőhelyek számát. Az MTA Szociológiai Kutató Csoportjától megrendeli a cigányság helyzetének beható vizsgálatát.

Bár erre a kutatásra sokan hivatkoznak – mint az egyetlen, reprezentatív mintán történt empirikus vizsgálatra – egyetlen rövid tanulmány jelent meg róla: *Kemény István* (Valóság, 1974, 1. sz.) és az MTA Szociológiai Kutató Intézet könyvtári forgalomba nem került kötete foglalja össze a főbb statisztikákat. (*Rupp Kálmán: A magyarországi cigánykérdésről*, 1976.) A kutatás maga, illetve az a tény, hogy értelmiségiek foglalkoztak behatóan egyes cigány közösségek életmódjával, valószínűleg hatással volt mind a cigányság öntudatosuló rétegére, mind a helyi, járási, megyei tanácsok munkájára.

1974-ben újabb párthatározat tárgyalta a cigányság helyzetét. Az iskolázással kapcsolatban az előző párthatározat nyomán létrehozott Tárcaközi Koordinációs Bizottság és a művelődésért felelős minisztérium jelentései alapján a kétségtelen haladás (közel tizenöt év alatt háromszorosára nőtt a felső tagozatba járó cigány gyermekek aránya) megállapítása mellett kritikai észrevételeket is megfogalmaz. A kor szellemének megfelelően a párthatározat továbbra is kiáll a korábban megfogalmazott alapelvek (a cigányok számára szervezett külön osztályok) mellett, de figyelmeztet arra, hogy a kiegészítő iskolákba túlságosan gyakran utasítják a cigány gyermekeket, hogy az eredeti elképzelések szerint csupán a felzárkóztatást szolgáló szeparált cigány osztályokat a felső tagozatban, sőt a túlkorosoknak szervezett osztályokban is fenntartják.

Ismét a felvilágosult abszolutizmus makacs szelleme jelent meg: a „magas” szempontból jónak és erkölcsösnek látszó szándékokat a rút valóság rendre visszajára fordítja. S a párthatározat még a korábbiaknál is határozottabban tiltakozik „egyes cigány értelmiségiek és ciganológusok” azon törekvése ellen, hogy a cigányság nemzetiségnek legyen tekintendő, a cigányságot továbbra is „bizonyos néprajzi sajátosságokkal” rendelkező társadalmi csoportnak tartja. Nem engedélyezi cigány nyelvű hetilapok, színházak, cigány nyelvű oktatás bevezetését a többi között azon indokkal, hogy „a cigány nyelv fejlettségi szintje nem alkalmas tudományos anyag közlésére”.

A kormány az MSZMP utasítására 1975-ben foglalkozott a cigányságot érintő feladatokkal. Ebből az oktatásügyre a cigány gyermekek oktatásában résztvevő pedagógusok „nagyobb anyagi megbecsüléséről”, illetve az óvodázás szélesítéséről volt szó. (A „cigánypótlék” különösen megszüntetése idején váltott ki érthető haragot a pedagógusokból.) Az óvodával kapcsolatban megjegyezzük, hogy az évtized közepén született nagy létszámú évjáratok befogadására – a párthatározattól függetlenül – meglepően gyorsan épült ki a széles óvodai hálózat. Ezt a nők tömeges munkába állása és a munkáltatók ebben való érdekeltsége nagy mértékben támogatta.

1979-ben újabb KB-határozat született a tárgyban. A határozatban nincsen már szó „cigányosztályról” (az eddigi tapasztalatok hatékony tudományos bírálata *Réger Zitától* – Valóság, 1978. 4. sz. – származik), Ellenkezőleg: most már hibaként fogalmazódik meg, hogy a cigány tanulók nagy része eleve rossz körülmények között kezdi iskolai pályafutását: alacsony közöttük az óvodába járók aránya, azok az iskolák, ahol sok cigány tanuló van, gyakran elhanyagoltak, tanítóik között sok a képesítés nélküli, túlságosan könnyen küldik őket gyógypedagógiai osztályba stb.

A cigányokat övező előítéletek (erről valamennyi párthatározat szól) elítélése mellett itt fogalmazódik meg először nyíltan: vannak olyan cigány értelmiségiek, akikben kezd kialakulni „cigányetnikai (sic!) tudat”. Ezt az MSZMP vezetése ugyanolyan veszélyesnek a tartja, mint a cigányellenes előítéleteket. Leszögezi: „A hazánkban élő cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek, hanem olyan etnikai csoportnak, amely fokozatosan beilleszkedik társadalmunkba, illetve asszimilálódik.”

Bár fentebb amellett érveltünk, hogy a nemzetközi trendekhez való (olyan-amilyen) alkalmazkodás a párt csúcsvezetésének határozataiban nem „személyfüggő”, azért a személyektől mégsem lehet egészen eltekinteni. Nyilván nem véletlen, hogy a közművelődéssel kapcsolatban kiadott irányelvek – amelyek először ismerik el és elemzik részletesen a cigányság belső tagozódását, kultúráját – *Pozsgay Imre* kulturális miniszteri tevékenységéhez kötődnek. Ugyanakkor az oktatás és közművelődés integrációjának irányában hatnak (*Pozsgay* 1980-ban, három év múlva miniszter lesz). Ugyanis 1979-ben a *Lázár György* aláírásával megjelent Minisztertanácsi Határozat megint csak szorgalmazza cigány osztályok, csoportok működtetését, és még egy – kétszáz évvel korábbról ismerős gondolattal is találkozunk benne: „A cigánygyermekeket – tanulmányaik befejezése érdekében – társadalmi összefogással, pártfogóhálózat szervezésével is segíteni kell”.

Igaz, nincsen szó arról, hogy ne maradjanak családjaikkal a cigány gyerekek, de a „pártfogóhálózzal” kapcsolatos ötlet arra alkalmas, hogy megbélyegezze a beilleszkedni leginkább törekvőket, legsikeresebbeket. Nyilvánvaló, hogy „tanulmányaik befejezése érdekében” csak azokat érdemes „pártfogolni”, akik számára reális esély van a befejezett iskolázásra. Nem közvetítőről, tolmácsról, a cigány (vagy a helyi cigány) kultúrát és az iskola (vagy a társadalom) kultúráját egyaránt ismerő személy szerepéről van szó, tehát semmiképpen sem az egyenrangúság, a partneri viszony fejeződik ki ebben az óhajban. (Természetesen ellenvethető: hogyan várható az egyenrangúság iránti érzékenység olyan politikai hatalomtól, amely önmagát legjobb esetben is népe autoriter atyjának képzei el.)

1984-ben az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság tárgyalta meg a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentését. A jelentés minden szempontból lényeges újdonsága, hogy az oktatás és művelődés területét jelöli meg a cigányság támogatása fő formájaként. Ezzel összefüggésben elismeri, hogy a cigányságnak vannak olyan kulturális hagyományai, amelyeket érdemes ápolni, intézményesen gondozni és terjeszteni.

A Művelődési Minisztérium azt a feladatot kapja, hogy dolgozzon ki oktató programokat a cigány gyermekek számára, amelyek tekintetbe veszik „nyelvi adottságaikat” (anyanyelvüket), hogy az iskolai tananyagokban valamint a pedagógusképzésben kapjanak helyet a cigányságra vonatkozó, előítéletmentes ismeretek. Továbbá előírja a cigány múzeum, hetilap, kulturális szövetség szervezését, rádió- és televízióműsorok, valamint a cigányságra irányuló kutatások fokozott támogatását. Ezekből a tervekből kevés vált valóra, különösen nem az, ami az oktatási programokat és a pedagógusképzést illeti. (Máig sincsen például cigány-múzeum, a Szabó Ervin Könyvtár szociológiai osztályának gyűjteményét a cigánysággal kapcsolatos publikációkból meglepően kevesen ismerik.)

Az 1979. és 1984. között eltelt időszakban visszafordíthatatlan folyamatok indultak el az oktatásügyben is, és ezeket a folyamatokat az MSZMP egyre kevésbé tudta kézben tartani, kontrollálni.

A szegregált cigány osztályok szervezése, mint a cigányság felemelésének oktatáspolitikai eszköze egyszerűen „elfelejtődött” – ami természetesen nem jelentette azt, hogy ne maradtak volna ténylegesen „cigányiskolák”, „cigányosztályok”. Azt például nem hirdette meg – napjainkig – semmiféle oktatáspolitikai, hogy kívánatosabbak lennének az etnikailag heterogén szervezeti megoldások. A cigányságra irányuló tudományos kutatás megélénkült, ezen belül a pedagógiai irányú kutatás és kísérletezés is.

Az 1985-ben elfogadott oktatási törvény nem rendelkezik a cigánysággal kapcsolatosan. A végrehajtási utasítások viszont szentesítik a már kialakult gyakorlatot: a pedagógusok nem kapnak pótlékot a cigány gyermekek után (igaz, megszűnt a külterületi és a falusi pótlék is). Ez ismét csak nem jelenti azt, hogy a cigány gyermekek oktatásában

megoldódtak volna a régi problémák: még az 1989/90-es tanév statisztikái (bármily fenntartással kezeljük is ezeket) arról tanúskodnak, hogy még mindig igen sok a bukás, évismétlés, viszonylag kevesen jutnak el az általános iskola befejezéséig; azok az iskolák, ahol nagyobb arányban tanulnak cigányok, rendszerint minden tekintetben rosszabbul felszereltek, rosszabbul ellátottak; sok a homogén cigány osztály, sőt a cigány iskola is (Ld. például *Csongor Anna* tanulmányát a *Cigányút*, Társadalomtudományi Intézet, 1993. című kötetben). Erősödik a felismerés, hogy a „cigányiskolák” nyomora egész települések, térségek nyomorát jelzi, s a sűrűsödő gazdasági bajok között ezek már alig látszanak orvosolhatónak.

Az oktatásstatisztikai adatok jelentős fejlődésről tanúskodnak. 1957/58-as tanévben az általános iskolák 27 ezer cigány tanulót tartottak nyilván (az összes általános iskolás 2,2%-a), akiknek mindössze 12%-a jutott el a felső tagozatba. Az 1970/71-es tanévben az összes általános iskolás 5%-a volt cigány, 31%-uk jutott el a felső tagozatba. Az 1976/77-es tanévben 77 ezer volt a cigány tanulók száma az általános iskolában, 25%-uk jutott el felső tagozatba, 15%-uk végezte el a nyolcadik osztályt. Az 1980/81-es oktatási statisztika szerint a cigány tanulók aránya 6% fölött van, mintegy 40%-uk végzi el az általános iskolát. Hasonló maradt arányuk az 1989/90-es tanév adatai szerint is, számuk pedig mintegy 74 ezer. A választóvonalat az általános iskolában már nem az első és a felső tagozat, hanem a felső tagozat 6. osztálya jelent (itt rekednek meg főként). Az általános iskolát több mint a felük elvégzi.

Szórványos adatok vannak csak a középfokú továbbtanulásról. Ennek az az oka, hogy a középfokú iskolák – szemben az általános iskolákkal – hivatalosan nem tartották nyilván „származásuk” szerint a tanulókat. Az 1980-82-re vonatkozó adatok szerint (ezek megyei felmérésekre támaszkodtak) 200 cigány tanult gimnáziumban, 300 fő szakközépiskolában, a szakmunkásképzőbe járók száma pedig 3000–3500 között volt.

Ugyanakkor viszont a gyógypedagógiai intézmények valamint az állami nevelőotthonok neveltjei között a cigány gyermekek végig igen magas arányt képviseltek. Ez a kérdés azonban túlságosan messzire vinne alapkérdésünktől, így erre a problematikára nem térünk ki.

Úgy tűnik, hogy a nyolcvanas évek közepe táján lezárult a folyamat egy szakasza: az „atyai” párt és állam nem képes már rendelkezni a „cigánykérdés” megoldásáról. Ez is, mint egyre több társadalmi feladat megoldásának irányítása kicsúszott a kezéből, és az egyre nagyobb számú, rivalizáló társadalmi szervezet próbálkozik megoldásukkal.

A rendszerváltás után

A cigányság általános helyzete a forrongó évtizedfordulón egyike a rengeteg politikai kérdésnek, amelyek körül társadalmi szervezetek, érdekcsoportok, később politikai pártok csatáznak. Ezeknek a folyamatoknak mégoly vázlatos áttekintése sem lehet célja e tanulmánynak. Azt azonban hangsúlyozni kell, hogy az előző évtizedek politikai, tudományos, művelődési folyamatai megalapozták a cigányságnak az igényeit arra, hogy kultúráját – más magyarországi népcsoportokhoz hasonlóan – állami támogatással az óvodákban, iskolákban is ápolhassa. Ez kétségtelen eredmény a joggal bírálható elemek ellenére: az a kérdés például, hogy a cigányság egyetlen népcsoportnak vagy több népcsoportnak tekinthető-e, még nem artikulálódott politikailag (oktatáspolitikailag). Valószínűleg a közeljövő egyik vitapontja lesz: ha ugyanis egyetlen népcsoport a cigányság, akkor óhatatlanul következik a rasszként való meghatározás, annak minden veszélyes következményével.

Amíg az új oktatási törvény előkészületeivel évek teltek el, 1991-ben az önkormányzatokról szóló törvény alapján már szabályozták a „nemzetiségek és etnikai kisebbségek oktatásának kiegészítő állami támogatását”. Az oktatási intézmények fenntartása az önkormányzatok (és más iskolafenntartók) kötelessége lett, amit az állam „fejkvótával” finanszíroz: azaz a gyermekek után az iskolafenntartó a gyermek életkorától és az iskolatípustól függően meghatározott összeget kap. A nemzetiségek és etnikai kisebbségek oktatását a költségvetés olyan többletfeladatnak kezeli, amelynek ellátásáért az intéz-

mény fenntartóját a programban résztvevők számának megfelelően kiegészítő állami támogatásban részesíti.

A nemzetiséginek számító programok esetében tartalmi probléma nem vetődik fel. Más a helyzet a cigányság esetében. Az egyetlen etnikai kisebbség, amelyre a törvény vonatkozik, a cigányság. A költségvetési törvények külön bekezdésekben szabályozzák a kiegészítő támogatás felhasználását az ő számukra. Míg a nemzetiségi oktatás a nyelv, a kultúra oktatását jelenti hetente valahány órában (illetve a már kialakult formákban), cigány óvodásoknál, iskolásoknál csak differenciált – egyéni vagy kiscsoportos – foglalkozásokról van szó, amelyek eredményeképpen a gyerek képes lesz arra, hogy hátrányát behozza, hogy a hasonló korúakkal együtt továbbhaladjon. Egyszóval nem a nyelv (nyelvek), nem a kultúra (kultúrák) oktatásáról van szó, hanem korrepetálásról. A Művelődési és Közoktatási Minisztérium 1992-ben kísérletet tett, hogy körlevélben „átértelmezze” a jogszabályt (besorolta az intézmény feladatai közé a kultúráközvetítést), azonban nem járt sikerrel.

Az önkormányzati törvény tehát ambivalensen intézkedik a cigányság oktatásáról: úgy támogatja, mint a nemzetiségieket, tartalmilag azonban szociális peremcsoportként kezeli a cigányságot.

Az elmúlt években sokezer cigány óvodás és iskolás után kapott támogatást az intézményfenntartó, anélkül, hogy kiderült volna, mire költi, milyen hatékony a támogatás. Mégse mondhatunk egyértelműen negatív ítéletet. Az egyértelmű, hogy azok az iskolák, óvodák, ahol sok cigány gyermek tanul, hagyományosan rosszabbul felszereltek, szegényesebbek, mint mások. (Félig-meddig érvényes ez a nemzetiségi kisiskolákra is.) A kiegészítő támogatás indokolt tehát szociális támogatásként értelmezni. Ellenvethető, hogy akkor miért nem ilyen címen kapják az iskolák?

Abban, hogy – kivételes esetektől eltekintve – nincs cigány nyelvű oktatás, cigány kultúráközvetítés (akár a folklór, akár a magas kultúra, akár a mindennapi élet kultúrája értelmében) több tényező játszik szerepet. Az egyik legfontosabb ezek közül, hogy a magyarországi cigányságnak viszonylag csekély hányada beszél cigányul; továbbá nem alakult ki konszenzus arról az ismeretanyagról, amit az intézményeknek közvetíteni kellene. De a „kemény” tények mellett szerepet játszanak olyan tényezők is, amelyek hatását nem szabad lebecsülni. Ugyanis továbbra is kérdéses, mit akarnak maguk a cigányok az óvodától, iskolától. Természetesen nem várhatjuk, hogy alacsonyan iskolázott emberek hozzáértő szakemberek helyett fejtsék ki véleményüket. Saját kutatási tapasztalataink szerint (amelyek egyeznek másokéval, külföldi tapasztalatokkal is) a hagyományukat legerősebben őrző családok zárkóznak el leginkább attól, hogy családi, intimszférájukba az intézményes oktatás-nevelés behatoljon. Ők elsősorban azt akarják, hogy gyermekeiket az iskola olyan ismeretekkel lássa el, amelyekkel sikeresek tudnak lenni többségi társadalomban is. Megfelelő klíma – intézményi és helyi szociális légkör – esetében nyilván sikerrel járhatnak olyan próbálkozások, amelyek az óvodában és az iskoláskor első éveiben saját kultúráját is közvetítenek. (Más kérdés az a probléma, ha a gyerek nem tanult meg magyarul, mire óvodába, iskolába került. Itt egyértelműen követelmény kellene legyen az anyanyelvi oktatás, illetve a magyar nyelv folyamatos tanítása.) Vannak is ilyen kísérletek, tömeges elterjedésükről azonban még nem lehet beszélni.

További kérdés – ez érinti a nemzetiségi oktatást is –, hogy hajlandók-e vállalni azt a többletet, amit mai iskolai viszonyaink között a saját kultúra ápolása jelent.

Az 1994-től hatályba lépő törvény már nem tesz különbséget a nemzetiség és cigányság között: az állami támogatás (ami a jövőben nem létszámhoz, hanem tanulócsoporthoz kötődik) nyelvi és kulturális programokra irányul. Az oktatáspolitikai – a törvényi szabályozás szerint – a cigányságot „kvázi-nemzetiségnek” ismeri el, olyan etnikumnak, amelynek éppen annyi joga van nyelvének, kultúrájának átörökítéséhez, mint más magyarországi népcsoportoknak.

Ha oktatáspolitikáról gondolkodunk, akkor ma már nem elégedhetünk meg a hatalmi központ akaratának elemzésével, hanem számba kell vennünk néhány olyan fejleményt, folyamatot is, amely együttesen alakítja a cigányság oktatására irányuló politikai erőfeszítéseket.

Az 1984-es MSZMP APO-jelentés kapcsán már utaltunk rá, hogy ebben előirányozták a pedagógusok cigányokkal kapcsolatos ismereteinek bővítését, illetve az ilyen ismeretek beépítését a pedagógusképzésbe. Ez akkor nem történt meg. Az elmúlt években azonban – már nem központi utasításra – egyre több óvó-tanító-tanárképző, egészségügyi és egyéb főiskola, sőt egyetem vesz fel programjába ilyen blokkokat. Terjednek a népfőiskolák, amelyek a cigányság jobb megismerését tűzik ki célul. Továbbképző programokat szerveznek a főiskolákon, egyetemeken kívül önkormányzatok, cigány és más (emberjogi) szervezetek. A cigány folklór („autentikus” népzene, néptánc) reneszánszot él, a népi gyökerű cigány magas kultúra (irodalom, festészet) is keresett. Cigány gyerekek, fiatalok számára „életmódtáborokat”, szociográfiai táborokat stb. szerveznek. Többéves szervezőmunka után megindult az első alapítványi „cigánygimnázium”, a Gandhi Középiskola, amely határozottan elit-képző céllal létesült. A kilencvenes évek közepén legalább 15 olyan alapítványi vagy magániskola működik (több-kevesebb állami támogatást is igénybe véve), amely a cigányság egyes csoportjainak speciális oktatási problémáit kezeli. Állami és magánalapítványok sora támogatja a cigányság jobb iskolázása érdekében működő projekteket.

Elkészült a nemzetiségekről szóló törvény (magát a tényt lehet üdvözölni vagy kárhóztatni, a törvény szövege is vitákat váltott ki). Megalakultak a kisebbségi önkormányzatok, köztük a cigány kisebbségi önkormányzat, amely legitim részvételt tesz lehetővé a cigányság különböző csoportjai számára az oktatási programokban.

A Nemzeti Alaptanterv keretén belül elkészült (egyelőre nem publikus *Radó Péter* munkája) a cigány oktatáspolitikai keretterve, amely állami feladattá teszi a cigányság kultúrájának az iskolai oktatásba való beemelését. A kormányzat által is támogatott felismerés, hogy többkultúrájú (multikulturális) társadalomban élünk, és ennek a ténynek meg kell jelennie az oktatásügyben is (interkulturális nevelés).

Túlságosan szép a kép? Hangsúlyozni kell, hogy amit a magyar – természetesen beleértve a magyarországi cigányságot – oktatáspolitikai (társadalompolitikai) az elmúlt fél évtizedben tett, az európai szinten is elismerésre és figyelemre tarthat számot. Lehetne mindezt ellenpontosítani a tényleges munkanélküliséggel, a tömeges elnyomorodással, a még mindig nem leküzdött iskolázásbeli elmaradással, a virulens előítéletekkel, amelyeket a gazdasági válság tovább élesít, a tudatlansággal, a cigányellenes agresszió ijeszt példáival.

Itt azonban oktatáspolitikai tendenciákról van szó, s nem hisszük, hogy ma vagy a belátható jövőben számítani kellene olyan józan politikai erőre, amely ellentétes célokat követne. Ezek a tendenciák végül is abba az irányba mutatnak, hogy a cigányság (egyre ismertebb saját nevükön: a romák) végre elindul a valódi emancipáció útján. Nem tudjuk még, hová vezet ez az út: múzeumba kerül a régi életforma, egy szép árnyalat marad a Magyarországon élő emberek kultúrájában, vagy sikerül úgy modernizálódni, hogy valamit megőrizzenek a régiből.